

ZASADY I ZMIANY ORGANIZACJI PRZESTRZENI OTOCZENIA REZYDENCJI KRÓLEWSKIEJ W WILANOWIE W ŚWIETLE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH 2003–2008

Andrzej Jankowski

Królewska rezydencja w Wilanowie była obiektem szeroko zakrojonych prac badawczych prowadzonych w latach 2003–2008 w ramach projektu pt. *Renowacja królewskiego zespołu pałacowo-ogrodowego w Wilanowie*¹.

Badania archeologiczne były jednym z najważniejszych elementów projektu, zmierzającego do odtworzenia pierwotnego wyglądu obiektu, realizowanego przez Muzeum Pałac w Wilanowie. Zgodnie z wytycznymi projektu badania archeologiczne skupione były przede wszystkim na określeniu zmian i zasad rozplanowania ogrodu i elementów tworzących jego wystrój w poszczególnych fazach użytkowania od końca XVII do drugiej połowy XX w. Rozległy zakres zagadnień, z jakimi zmierzali się archeolodzy w toku wieloletnich wykopalisk skłania do zajęcia się podstawowym, i jak się wydaje, najciekawszym wątkiem badań, a mianowicie okresem powstania i kształtowania się formy rezydencji wilanowskiej.

W trakcie wykopalisk archeologicznych, obejmujących dziedziniec pałacowy, tarasy ogrodowe, ogród północny i południowy oraz ogród angielski, rozpoznano i określono zasady organizacji przestrzeni założenia pałacowo-ogrodowego, na którym oparł się król Jan III Sobieski². Należy w tym miejscu jednoznacznie zaznaczyć, że Wilanów, jaki znamy dziś i jaki najczęściej łączymy z czasami króla Jana III, to efekt realizacji projektów wielu kolejnych właścicieli i pracy ich architektów, wyciskających swe piętno na pałacu i jego otoczeniu. Wilanów kreślony w myśl królewskiego założenia przedstawiał się zupełnie inaczej.

Jednym z najistotniejszych ustaleń, dotyczących najstarszych dzieł Wilanowa, jest potwierdzony archeologicznie, utrzymywany do dnia dzisiejszego, układ przestrzenny założenia rezydencjonalnego. **il. 1** Królewska posiadłość została zaprojektowana wzdłuż osi głównej – biegnącej w linii wschód–zachód – opartej o zasady złotego podziału. Zasady tego podziału geometrycznego zgodne są z ideą XVII-wiecznego ogrodu włoskiego. Tarasowy układ ogrodów, wspartych murem oporowym, zdobionym grotą i zdrojami, nad którym góruje bryła pałacu, znajdujemy w wielu przedstawieniach rezydencji włoskich pochodzących z epoki³.

Wszystkie te elementy znajdujemy również w Wilanowie. Pałac barokowy stanowił centrum założenia osiowego. Po stronie zachodniej znajdował się dziedziniec, natomiast po stronie wschodniej – ogród. Architekci królewscy⁴, przystępujący do budowy rezydencji w końcu lat siedemdziesiątych XVII w., w sposób mistrzowski wykorzystali naturalne walory terenu. **il. 2**

¹ Badania prowadził Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków oraz kierowany przez Andrzeja Gołębniaka zespół Andrzeja Gołębniaka Zespół Archeologiczno-Konserwatorski.

² Źródła historyczne wskazują, że król własnoręcznie kreślił szczegóły dotyczące budowy rezydencji. Mówią nam o tym, m.in., listy kierowane do króla przez architekta Augustyna Locciego.

³ Giovanni Battista Falda, Villa Doria Pamphili w Rzymie i Ogrody Farnese, 1683 r. O zasadach rządzących urządzeniem rezydencji królewskiej w sposób znakomity pisze w swych publikacjach Wojciech Fijałkowski, tam także starsza literatura.

⁴ Architekt włoskiego pochodzenia Augustyn Wincenty Locci i gdański inżynier Adolf Boy. Pierwsze prace budowlane rozpoczęto w maju 1677 r. Nieprzerwana rozbudowa i kształtowanie się rezydencji trwały do śmierci króla w 1696 r.

s. 93 ► il. 1
Założenie rezydencjonalne, układ i zasady podziału (T. Żebrowski)

⁵ Zbliżony charakter posiadały pałace królewskie w Żółkwi i Podhorcach na Ukrainie.

⁶ Niewątpliwie dużą trudnością dla budowniczych było także rozplanowanie zakupionej posiadłości, ułożenie ściśle pomiędzy majątkiem kościelnym od północy i terenami zalewowymi od wschodu i południa, aby spełniała ona wszystkie wymogi, którymi kierowano się przy zakładaniu rezydencji w stylu włoskim.

⁷ To ostatnie stwierdzenie należy odnieść do procesu budowy i zasypania sadzawek na tarasie dolnym. Badania archeologiczne jednoznacznie potwierdziły ich obecność. Odsłonięto system grobli i zbiorników odpowiadający układowi znanemu z Planu Wilanowa Adolfa Boya z 1682 r. Sadzawki zostały zasypane jednak już za życia króla Jana III Sobieskiego. Niewątpliwie powodem ich zasypania była trudna sytuacja hydrologiczna tego terenu. Częste powodzie i nieregulowany system wodny z pewnością sprawiał wiele trudności w utrzymaniu dobrego stanu zbiorników wodnych. Szczegółowe wyniki prac wykopaliskowych zamieszczone będą w opracowaniu końcowym zamykającym badania archeologiczne w latach 2003–2008.

Pałac i ogrody wzniesiono na rozległym, piaszczystym cyplu, opadającym łagodnie w kierunku starorzecza Wisły, czyli brzegów Jeziora Wilanowskiego. Ogrom zadań logistycznych i nakładu prac ziemnych wykonanych w trakcie kształtowania plateau ogrodu górnego ukazują wykopy fundamentowe i nawarstwienia niwelacyjne odsłonięte wzdłuż północnej kurtyny i wewnętrznej części wschodniego lica muru oporowego. Masy ziemi przesypano z podcinanego od północy i wschodu cypla w kierunku

południowym, zasypując rozległe zagłębienie terenu opadające w kierunku jeziora. Uzyskaną w ten sposób rozległą, płaską przestrzeń ograniczono od wschodu murem oporowym i murami ogrodzenia, otaczającymi całą część reprezentacyjną rezydencji. Opisane w formie prostokąta założenie przyjęło w części ogrodowej formę tarasów. Nieco militarne szlify, zgodnego z duchem czasu i charakterem króla, przydały, dodane zapewne w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVII stulecia, założenia bastionowe w murze oporowym i sucha fosa wydzielająca przestrzeń w zachodniej części rezydencji⁵.

Najstarszą formę założenia pałacowego tworzył niewielki, parterowy budynek dworski, systematycznie rozbudowywanym w toku wieloletniej budowy rezydencji. Przed budynkiem znajdował się dziedziniec honorowy, oddzielony od dziedzińca wstępnego murem spinającym od wschodu szczyty budynków gospodarczych. **il. 3** Zgodnie z zasadami złotego podziału, główna oś założenia pałacowo-ogrodowego dzieliła je na dwie symetryczne części. Podział ten czytelny jest w ramach dziedzińca pałacowego ograniczonego murem i galeriami pałacowymi zwieńczonymi wieżami. Odnajdujemy go również w części gospodarczej dziedzińca wstępnego i ogrodach fruktyfikujących, ułożonych symetrycznie na północ i południe od zabudowań gospodarczych.

Podobne zasady podziału w części ogrodowej akcentowały się w terenie wyraźnie zaznaczonymi alejami spacerowymi, wydzielającymi trójkątne rysunki parterów ogrodowych oraz symetrycznym rozmieszczeniem rzeźb i fontann. Część ogrodowa w najwcześniejszej fazie założenia charakteryzowała się murem oporowym bez bastionów i zlicowaną z nim grotą oraz systemem sadzawek na tarasie dolnym.

W tym miejscu ponownie należy wskazać na umiejętności królewskich inżynierów, dążących do jak najpełniejszego zrealizowania zasad symetrii rządzących ogrodami w stylu włoskim. Plan sytuacyjno-wysokościowy Wilanowa pozwala dostrzec niewielką asymetrię w układzie ogrodu górnego. Jest ona wynikiem zaadaptowania naturalnych warunków terenowych i prac budowlanych zmierzających do stworzenia układu idealnie prostokątnego. To

niewielkie niedociągnięcie nie jest widoczne gołym okiem z poziomu parterów ogrodowych, a zamierzony efekt widokowy został osiągnięty⁶.

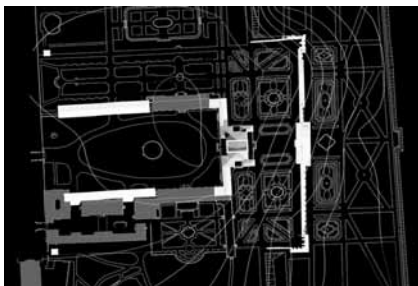
Trudno dziś jednoznacznie określać powody zmian, zachodzących prawdopodobnie już w trakcie realizacji projektu budowlanego, przekształcających pierwotną koncepcję architektoniczną jeszcze za życia króla Jana III. Wówczas to niewielki, typowy dwór magnacki przekształcił się w rozbudowaną

rezydencję, łączącą cechy dworu szlacheckiego, włoskiej willi ogrodowej i francuskiego pałacu w stylu Ludwika XIV. Należy założyć, że zmiany te były wynikiem osobistych decyzji monarchy oraz, co nie jest bez znaczenia, podyktowane były wymogami natury technicznej⁷. Już w końcu XVII w. powstała forma muru oporowego silnie akcentowanego bastionami i wysuniętą grotą. Również wtedy zasypano trzy sadzawki na tarasie dolnym, który został przekształcony w ogród. **il. 4** Ukształtowana wówczas generalna forma założenia pałacowo-ogrodowego przetrwała do dnia dzisiejszego.

Wilanów królewski to jednak nie tylko architektura wielkoprzestrzenna. W trakcie badań wykopaliskowych, w warstwach zalegających około 30-40 cm poniżej współczesnego poziomu ogrodu, odkryto liczne ślady małej architektury ogrodowej oraz elementy infrastruktury związane z ogrodem. **il. 5**

Na pierwszy plan wysuwają się aleje spacerowe, wyłożone cegłą ułożoną w formie szodełki. Ceglana nawierzchnia akcentowała aleje wzdłuż elewacji wschodniej pałacu i oś prowadzącą do grotty w murze oporowym górnego tarasu ogrodowego. Ta najbardziej reprezentacyjna część siedziby królewskiej zdobiona była licznymi posągami i wazonami kwiatowymi, których mniejsze i większe ceglane bazy odsłonięto na zewnętrznych krawędziach ceglanych alei spacerowych w punktach krzyżowania się ich głównych linii.

Jednym z najistotniejszych elementów wystroju ogrodu królewskiego były fontanny i związany z nimi system urządzeń wodnych⁸. W części centralnej tarasu górnego, na osi pałacu, znajdował się, według przekazów historycznych, niewielkich rozmiarów basen⁹. Równie niewielkie baseny, tym razem zachowane w formie negatywów, odsłonięto na skrzyżowaniach głównych alei spacerowych na tarasie górnym. Śladem potwierdzającym istnienie systemu wodnego zasilającego fontanny był usytuowany na linii północ-południe głęboki wkop, który doprowadzał wodę na teren ogrodu z ujęcia zlokalizowanego prawdopodobnie na terenie folwarku. Wkop mieścił wodociąg zbudowany z drewnianych rur łączonych metalowymi złączkami. Badania wykopaliskowe odsłoniły ponadto wiele elementów architektonicznych związanych z wystrojem ogrodu. Do dnia dzisiejszego przetrwały kamienne głowice baz wazonów i wazony kwiatowe.

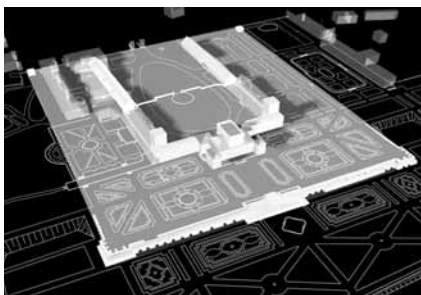
il. 2 Plan warstwowy z zaznaczeniem XVII-wiecznych elementów architektonicznych, tworzących najwcześniejszy zarys rezydencji. Kolorem jaśniejszym oznaczono bryłę pałacu, budynki gospodarcze dziedzińca wstępnego, grotty zachodnie i mur oporowy (T. Żebrowski)

⁸ Szczegóły szczerkowo zachowanego systemu wodnego można rekonstruować w oparciu o analogiczne systemy z epoki, zachowane m.in. w Gdańsku i Puławach.

⁹ Prace wykopaliskowe odsłoniły w tym miejscu relikty fontanny z XIX w. To właśnie jej basen widoczny jest na XIX-wiecznych planach Wilanowa. Zakres prac budowlanych związanych z nowożytną fontanną całkowicie zniszczył wcześniejsze założenie. Rekonstruowane wymiary XVII-wiecznego basenu wynoszą około 4,70 m średnicy.

s. 93 ► il. 3 Rekonstrukcja założenia, lata 80. XVII w. (T. Żebrowski)

il. 4 Rekonstrukcja założenia, lata 90. XVII w. (T. Żebrowski)

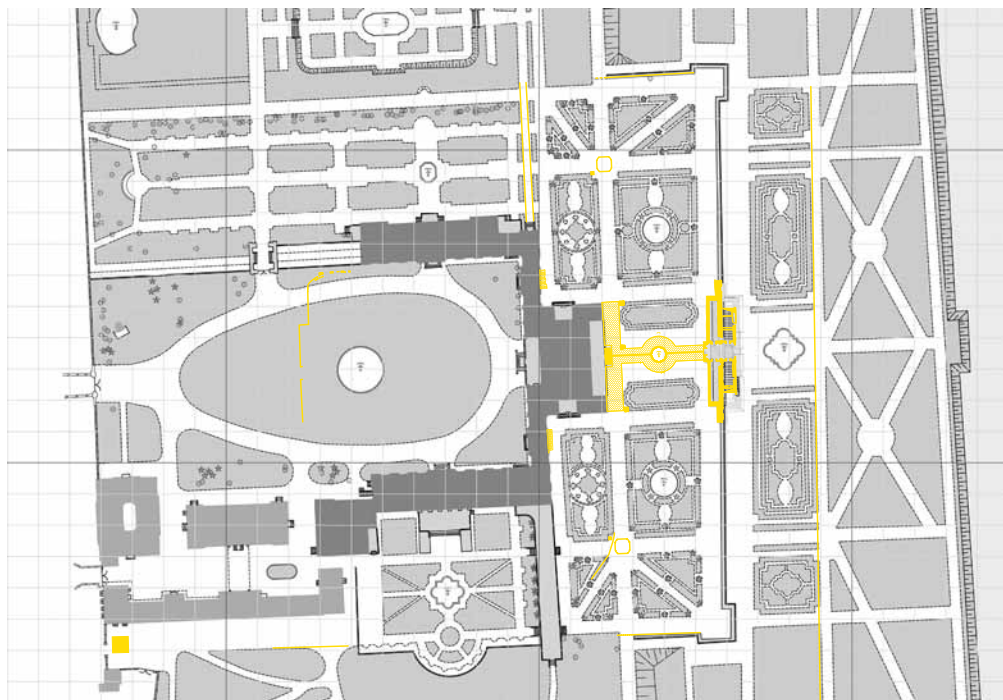
¹⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. X, Papiery Sobieskich, akta niesygnowane, ↗Connotacja Statui Marmuru Kararyjskiego j innych rzeczy w Willanowie pobranych a 17 August 1707↗

Niestety, żaden z tych elementów nie zachował się *in situ*. Na temat ich datowania i pochodzenia możemy jednak wnioskować z kontekstu stratygraficznego i źródeł historycznych¹⁰.

Wszystkie te wymienione detale architektury i wystroju rezydencji miały jednoznaczny wydźwięk ideologiczny, niosły informację o zaletach, potędze i doskonałości monarchy. Jednocześnie służyły jako znakomite zwieńczenie i ozdoba królewskiej posiadłości. Siedziba królewska, poza zaspokajaniem potrzeb reprezentacyjnych, pełniła również funkcję posiadłości czysto mieszkalnej, otoczonej zapleczem umożliwiającym jej funkcjonowanie. W przypadku Wilanowa to zaplecze, stanowiące pewne odchylenie od regularnego planu rezydencji, mieściło się na południe od zabudowań reprezentacyjnych. Rozległy folwark znajdował się na terenie znanym dziś jako ogród angielski. Zajmował obszar pomiędzy Górą Bachusową a Potokiem Wilanowskim. Na jego terenie znajdowały się, w pełni potwierdzone archeologicznie, między innymi domy ogrodnika i podstarościego oraz figarnia. Choć budynki zachowały się szczątkowo, bądź w partiach fundamentowych ↗ jak w przypadku domu podstarościego, bądź jedynie obrysu czytelnego we wkopie rozbiórkowym ↗ jak figarnia, to stanowią do-

skonały punkt wyjścia do badań tej części posiadłości królewskiej. Znakomicie potwierdzona badaniami archeologicznymi precyzja najstarszego dostępnego dziś planu Wilanowa autorstwa Adolfa Boya stwarza możliwość odtworzenia części gospodarczej majątku wilanowskiego. Daje to jednocześnie archeologom i historykom sposobność dogłębnego poznania strefy niewdzięcznej, a tak przecież ważnej dla funkcjonowania XVII-wiecznego założenia rezydencjonalnego.

Budowana z ogromnym pietyzmem królewska siedziba rodzinna zaczęła popadać w ruinę zaraz po śmierci władcy. Kolejne, liczne zmiany właścicieli, nie zawsze chętnych do dbania o królewską spuściznę, przyczyniły się do wielu zmian w obszarze wystroju architektonicznego i artystycznego rezydencji. Należy jednak mieć nadzieję, że analiza przedstawionych wyżej wyników badań archeologicznych i bogatego materiału zabytkowego oraz ustalenia zespołu architektów krajobrazu i historyków sztuki stanowić będzie doskonałą podstawę do prac nad przywróceniem rezydencji wilanowskiej dawnej świetności. Królewski Wilanów stanie się dzięki nim bliższy naszej świadomości.

il. 5 *Elementy XVII-wiecznego ogrodu potwierdzone archeologicznie.
Kolorem oznaczono relikty architektury ogrodowej (R. Kamiński)*